

בעלי חיים בספרות ובספרות ילדים

הרצליה רז

האדם הוא בעל חיים והקשר שלו עם בעלי חיים צמוד מראשית הבריאה. האדם הקדמון צד בעלי חיים, אכל את בשרם, לבש את עורם ולימים החל מגדל אותם ומאלף אותם.

ראשיתה של הציוויליזציה ביכולת השליטה של האדם באש. כשבני האדם ידעו להשתלט על האש ולהפוך אותה לאור, כבשו בעזרת האור שבידם את המערות הגדולות, גירשו מתוכן את בעלי החיים שהתגוררו בהן והקימו חיי צוותא של משפחות ושבטים.

במערות, מסביב לאש המדורה, חולקו תפקידים, חוקקו חוקים, סופרו סיפורים ונערכו טקסים ופולחנים. אנשי המערות ציירו בעלי חיים על קירות המערות, וכך ביטאו את יראתם מפני בעלי החיים ואת תעוזתם כנגדם.

האדם הקדמון העריץ בעלי חיים.

על פי חוקרי הפולקלור, הנשים הזקנות הן שנשארו לשמור על האש במערה. האש שמרה מפני בעלי החיים הטורפים וסביבה התרכזו חיי השבט. אלה שנשארו במערה כדי לטפל בתינוקות ובחולים, הם אלה שיכלו לספר ולשיר את סיפורי החיים. יושבי המערה היו הראשונים שמצאו דרך לביית בעלי חיים ולגדל ירקות ותבואה. בני האדם חיקו את בעלי החיים, הפנימו את תכונותיהם, למדו הרגלים שלהם, וכך גם למדו לצוד אותם, לגדל אותם ולחיות לצידם.

במשך דורות על דורות למד האדם להשתלט על בעלי חיים, ולתת בהם סימנים. למד לצייר אותם ולפסל אותם, לספר עליהם, לרקוד ריקודי חיקוי על בעלי חיים ולהפוך אותם לסמלים.

ספרו של פרויד, **טוטם וטאבו**¹ עוסק בעוצמת הקשר שבין האדם לבעלי חיים, ומטפל בעולם החייתי הפנימי של האדם. לטענתו, החמור הוא טוטם של עם ישראל. יצירות האמנות של בני האדם לדורותיהם, מכילות שפע בלתי נדלה של עיסוק בבעלי חיים.

מובן שהספרות העממית שבעל-פה והספרות שבכתב עוסקות בקשרים שבין בני אדם לבעלי חיים מאז ועד היום.

ספרות הילדים, שהיא חלק מהספרות הכללית, מכילה בתוכה את כל הז'אנרים הקיימים בעולם – את הספרות שבעל-פה ואת הספרות שבכתב. במעשייה, באגדה ובמשל, בשירי הערש ובתפילה, בכולם מופיעים בעלי חיים.

בסיפור העממי קיימת קבוצה גדולה של מעשיות שקשורות בנושא "חתן-חיה", גלגולים של בעלי חיים לאנשים. קבוצה זו טיפוסית לגיל הנעורים ומשקפת מצבי התבגרות. ספרו של אריך נוימן, **אמור ופסיכה**² עוסק בנושא בהרחבה. בספרות המשלים ידועה קבוצה ענקית של משלים שעוסקים בבעלי חיים. הם נקראים בדרך כלל "משלי שועלים", ועל פי הסיווג שלהם, מקורם בפרס ובהודו. הספר הנודע ביותר בעברית המכיל אוסף גדול של משלים של בעלי חיים נקרא **כלילה וזמנה**³. משל שועלים מפורסם ביותר נמצא במקרא. בשמואל א' בפרק יב (פסוקים 1-7) ישנו משל כבשת הרש. נתן הנביא בא לנזוף בדוד המלך על מעשהו בבת שבע ובאוריה החיתי. כדי לכבוש את הקֶשֶׁב של המלך דוד, השתמש נתן במשל. כך הצליח לנזוף בדוד המלך וללמדו לקח. הוא הרחיק את עדותו לעניין כבשת הרש. התנ"ך, ספר הספרים של עם ישראל, מלא וגדוש ביצירות ספרותיות שגיבוריהן בעלי חיים. בין הבולטים שבעלי החיים שבתנ"ך הם החמורים למיניהם, הזוכים לסטטוס מיוחד. "פטר חמור תפדה בשה", "קבורת חמור

¹ פרויד, זיגמונד (1999), **טוטם וטאבו**. מאנגלית: חיים איזק, תל אביב: דביר
² נוימן, אריך (1981), **אמור ופסיכה**, תרגום: יורם ברונובסקי, תל אביב: ספריית פועלים
³ בידבה (תש"י): **כלילה וזמנה**. מערבית: אברהם אלמליח. תל-אביב: דביר.

תקבר" (שמות יג, 13) הם טקסי פולחן וקדושה דווקא לבעל החיים חמור.¹ במדבר כב, 28 מופיעה אתונו של בלעם, והיא יודעת לנבא יותר מהנביא בלעם בן בעור. בירמיהו יד, 6 מופיע תיאור חווייתי וחושני של צימאון החמורים. הקטע נקרא "על הַבְּצָרוֹת" והנביא מצליח לתאר בו את המצב הנורא בארץ בזמן בצורת, באמצעות בעלי חיים שמוכרים מאוד לשומעים.² בשירי ערש מופיעים בעלי חיים כמאיימים מצד אחד, וכמנחמים מצד שני. בשיר הישראלי הידוע "שכב בני, שכב במנוחה"³ "מיילל בחוץ התן ונושבת רוח שם."

בשיר ידוע בגרמנית, "שלף קינדליין שלף"⁴ מפחידה השרה, "אם הילד לא יירדם, יבוא צמד הזאבים ויישך את הילד." לעומת זה, בשיר ערש בתורכית, מְדַמָּה האם את בנה התינוק לתרנגול בעל כרבולת ענקית. בספרות הילדים מרובות ביותר היצירות העוסקות בבעלי חיים מבויתים שהילדים מכירים – סיפורים ושירים על כלבים וחתולים, על חיות עדר ועל בעלי חיים מוכרים מגן החיות.⁵

שירי המשחק של הגיל הרך מזמינים את המחנכים לטפח את גופם, את נפשם ואת לשונם של הפעוטות באמצעות חיקוי והזדהות עם בעלי חיים שונים.

אנשים בעולם נקראים – שמות פרטיים ושמות משפחה – בשמות בעלי חיים. הקישורים לבעלי חיים צמודים בדרך כלל לעיסוק של אבות אבותיהם באותם בעלי חיים. כולנו מכירים תוארי כבוד הקשורים לעוצמתם ולתעוזה של בעלי חיים, ועוד.

¹ יצחקי, ידידיה (2006), "חמור חמורותיים". בתוך: גג 13.
² רז, הרצליה (תשמ"ח), "החמור בספרות ובספרות הילדים" בתוך: *הז הגן* (סיון, חוברת ד').
³ הרוסי, עמנואל (תשמ"ד), "שיר ערש" בתוך: *שיר לאלף ערישות*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
⁴ "שלף קינדליין שלף" (שיר ערש בגרמנית), זכר למלחמת מאה השנים באירופה.
⁵ איתן, שולמית (תשכ"ט), "קווי התפתחות באספקטים שונים של יחס הילד לבעלי חיים" בתוך: *החינוך*, תמוז.

הילדים המטפלים בבעלי חיים מרגישים אדנות כלפיהם וגם מאנישים ומנפישים אותם. כך נוהגים ילדים גם בצעצועים המעוצבים כבעלי חיים. כיום ילדים צופים בטלוויזיה ולומדים באמצעות תמונות נעות על בעלי חיים שהיו ואינם עוד ועל בעלי חיים בארצות רחוקות. יש לזכור שסיפורים ותמונות הם רק "סמנים" ולא ריאליה. הקשר של אדם אל בעל חיים מסומל אינו קשר ריאלי לבעלי חיים ממש. ילד שלא נגע בחמור, לא ישב על גבו, לא שמע אותו נוער ולא התחכך בעורו, גם לא הריח אותו אינו יכול להכיר ממש את בעל החיים הזה. רק מי שנמצא במגע גופני ממש עם בעלי חיים מסוגל לקלוט את העולם הרגשי העמוק שנוצר בקשר שבין האדם לבעלי החיים. חשוב לזכור שבני אדם שייכים למערכת בעלי החיים. בכל אדם יש תכונות חייתיות שהחברה מנסה לרסן. הפסיכולוגיה האנליטית נוהגת לסמן תכונות אנושיות באמצעות השוואת נפש האדם עם תכונות חייתיות. ה"איד" מדומה לבעלי חיים טורפים, ה"אגו" לבעלי חיים מבויתים, וה"סופר אגו" לציפורים. כשם שהפסיכולוגיה עושה הכללות ומקישה בין מצבים נפשיים ובין תכונות חייתיות, כך נוהגים בני אדם להנפיש בעלי חיים ולהלביש עליהם תכונות אנושיות. בעיקר עושים זאת ילדים. הריחוק הריאלי של בני האדם (בעיקר בעיר) מבעלי חיים אינו מאפשר להם לעבד בתוכם את היצורים החייתיים ואינו מאפשר להם להכיר אותם בתוכם. כך גדל בעל החיים הקרוי אדם אומלל למדי, כי הוא חסר כלים ממשיים למאבק בתופעות היצריות הפנימיות שלו. בכפר, ילדים חיים ליד בעלי חיים בתוך ריאליה של קשר הדוק עם הטבע הסובב אותם. בכפר אנשים נוגעים במציאות, חווים אותה, לומדים אותה ומפנימים אותה. האנלוגיה שבני כפר יכולים לעשות בין עולמם הפנימי ובין העולם הסובב אותם היא בעלת משמעות אמיתית.

ככל שהמפגש בין בעלי חיים ממשיים ובין בני האדם (מכל הגילים) מצומצם יותר, כך עולמו הפנימי של האדם מצומצם יותר, דברני יותר ויכולת ההזדהות שלו להפנים עולמות של אחרים ולהבין את עצמו – חסר. הביקורים של משפחות על ילדיהן בגני חיות חשובים מאוד, אך אינם יכולים ליצור קשר אמיתי ואמפתי בין בעלי החיים הכלואים ובין המבקרים אותם.

פסיכולוגים חברתיים טוענים שבני אדם שמגדלים בעלי חיים (בעיקר ילדים) נדיבים יותר ונגישים יותר לזולת מאלה שאינם מכירים בעלי חיים. ילדים מזדהים עם בעלי חיים שגרים איתם ובקרבתם. אני זוכרת שילדי הקטנים היו מציגים את הכלב שהיה בבית, כבן משפחה. בארצות שונות ישנם בתי קברות לבעלי חיים (לכלבים ולחתולים) וכיום, במציאות של זקנים בודדים, יודעים על עבודה מתקנת שנעשית איתם באמצעות חיות מחמד. ילדים וגם מבוגרים למחצה אוהבים לאסוף צעצועים פרוותיים שמזכירים בעלי חיים. יחסם לצעצועים מואנש ומונפש. צעצועים, ציורים, תמונות, אינם בעלי חיים ממשיים, הם רק **סמנים** של בעלי החיים. יצירות ספרות שבכתב (שירה, ספרות, רומן), גם מטפלות הרבה בדרך ההנפשה של בעלי חיים. כמה מהיצירות הנודעות ביותר בספרות ובספרות הילדים עוסקות בהאנשת בעלי חיים: **פו הדב** מאת א"א מילן,¹ **הרוח בערבי הנחל** מאת קנת גרהם,² **ארץ יצורי הפרא** מאת מוריס סנדק,³ **מוגלי ילד היער** מאת רודיארד קיפלינג,⁴ **פלטרו ואני** מאת חואן רמון חימנס,⁵ **בינת השכוי** מאת אביגדור דגן⁶ ועוד.

בספרות הריאליסטית יש יצירות רבות שמתארות את בעלי החיים. בשירי הגיל הרך ישנם תיאורים והגדרות כגון: "הפרות הן אוכלות חציר

¹ מילן, א"א (1962), **פו הדב**. תרגמו מאנגלית ו' ישראלית, א.ד. שפירא. תל-אביב: מחברות לספרות.

² גרהם, קנת (תשי"ז), **הרוח בערבי הנחל**. תרגום: יונתן רטוש, תל אביב: מחברות לספרות

³ סנדק, מוריס (1978), **ארץ יצורי הפרא**. תרגום: אוריאל אופק, ירושלים: כתר

⁴ קיפלינג, רודיארד, **מוגלי ילד היער**.

⁵ חימנס, חואן רמון (2006), **פלטרו ואני**. תרגום: רמי סערי, ירושלים: כרמל

⁶ דגן, אביגדור (1978), **בינת השכוי**. תל אביב: עם עובד.

ותלתן/ הן נותנות לנו חלב מתוק ולבן/ מו מו מו, מו מו מו, הפרות גועות/
מו מו מו, מו מו מו, הפרות טובות."

או השיר: "לארנבת אוזניים ארוכות / והיא אוהבת כל מיני ירקות. /
היא קלת רגליים, פחדנית מאוד / נשמע רשרוש, והיא איננה עוד."
ביצירותיו של אליעזר שמאלי¹ הצד הדידקטי משמעותי ביותר. כשהוא
מתאר בעלי חיים או כשיהושע מרגולין עוסק בהם, שניהם ואחרים שייכים
לזרם ריאליסטי-דידקטי המלמד על בעלי חיים. גם הספר **פנג הלבן** של ג'ק
לונדון, שיצא לאור ב-1906 (תרגום מאנגלית: יהלי סובול, הוצאת מודן,
2009) מתאר חצי כלב, חצי זאב ומטפל גם הוא בגיבורו בדרך כמעט
ריאליסטית.

לעומתם, יוצרים כמו ע' הלל² ועודד בורלא³ משתמשים בבעלי החיים
כמשל וכסמל בלבד. כך גם אנדרסן בסיפורו "הזמיר"⁴.

לסיכום, מתברר שהספרות היפה לסוגיה השונים מטפלת בבעלי חיים,
מספרת ושרה על אודותיהם ומתפללת לשלומם.
הקשר בין בני האדם לבעלי החיים הוא קשר עמוק ורציף בתחום
הריאליה, הסימן והסמל. העולם המודרני העכשווי הולך לקראת מיכון
ויוצר אינדיווידואליזציה מוחלטת. עולם זה מפגיז ומפוצץ את יסוד
החברות והצורך בו. האדם כבעל חיים עדרי, נשאר לבד מול המחשב,
רחוק מבני אדם אחרים ורחוק מאוד ממפגש חושי עם בעלי חיים. לדעתי,
בני האדם הולכים ומתרחקים מהמציאות החושית והם מתקשרים יותר
ויותר באמצעות סימנים וסמלים.

עולם ה"דברת" שמאחוריה אין מפגש ממשי חושי עם המציאות יוצר
בדידות וחוסר רגישות לעצמו ולזולת. מכאן צומחות מחלות נפש וגוף,

¹ שמאלי, אליעזר (תש"ו), **בין חרמון וגלבע**. תל אביב: יבנה.
² הלל, ע' (1991), "משלי חולון", ספרית פועלים (ויצירות רבות בכל כתבי...)
³ בורלא, עודד (1974), **חמורלה, חמוריקו וחמורון**. תל-אביב: ספרית פועלים
⁴ אנדרסן, ה' כ', **הזמיר**. תל אביב: דביר

ובעיקר אלימות. מסך הטלוויזיה, האינטרנט והרובוט אינם תחליפים לעולם חושי ומוחשי. הספרות הנוגעת ביותר ברגשות בני האדם, אינה יכולה למלא את התפקיד החיוני של מגע ממשי, בין הורים לילדיהם – בנגיעה, בהקשבה, בהפנמה – בין אדם לעצמו ואדם לזולתו. אנו, בני האדם, שייכים לעולם בעלי החיים, והצורך שלנו במציאות חושיית הוא עקרוני וממשי. בשל כך חשוב לבני האדם לחיות בין אנשים אחרים, לחיות עם בעלי חיים ולהכיר אותם במציאות ובממש.